

**УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
ДЕРЖАВНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

СЛОБОДИСЬКА Оксана Арнольдівна

УДК 57:929 Сушкін „18/19”

**ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА П.П. СУШКІНА В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ БІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
(остання чверть ХІХ – перша третина ХХ століть)**

07. 00. 07 – історія науки і техніки

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

Науковий керівник: доктор сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник сільського господарства України, член-кореспондент УААН
РИЖУК Сергій Миколайович
Верховна рада України, народний депутат України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ЖУРБА Михайло Анатолійович
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
завідувач кафедри історії давніх слов'ян

кандидат історичних наук

БОРОДАЙ Ірина Сергіївна

Інститут розведення і генетики тварин УААН
старший науковий співробітник відділу науково-технічної бібліотеки

Захист відбудеться “5” липня 2007 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.373.01 у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН за адресою: 03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

З дисертацією можна ознайомитись у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН (03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10).

Автореферат розісланий “5” червня 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник

С.Д. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена необхідністю глибокого і всебічного вивчення творчого доробку діячів науки і культури, які своєю працею сприяли розвитку вітчизняного наукового та освітнього простору.

Яскравою постаттю в літопис світової біологічної науки взагалі та в Україні зокрема увійшов академік АН СРСР **Петро Петрович СУШКІН (1868-1928)**, автор низки оригінальних зоологічних праць, послідовний поборник розвитку еволюційного вчення Ч. Дарвіна, один із керівників палеонтологічних досліджень найдавніших представників (стегоцефалів і звірозубих плазунів). Академіку П.П. Сушкіну належить вагомий внесок у розробку проблем морфології і ембріології хребетних, передусім птахів, у визначення та характеристику основних етапів географічного поширення хребетних Азії у контексті їх зв'язку з минулою історією. Спеціальні дослідження П.П. Сушкіна збагатили біологічну науку низкою нових фактів з кожного згаданого наукового напрямку, а в останньому періоді своєї діяльності вчений дав ряд узагальнень зоогеографічного характеру, що дозволило поставити його ім'я в ряд найбільш видатних імен світової біологічної науки.

З огляду на це, дослідження найрізноманітніших аспектів діяльності академіка П.П. Сушкіна, опрацювання на сучасному рівні результатів його багаторічного пошуку має виняткове наукове та практичне значення. У своєму кінцевому результаті воно відкриває можливість відтворення маловідомих сторінок біологічної науки і культури, висвітлює механізм функціонування ряду структурних підрозділів Академії наук колишнього СРСР, культурно-освітніх закладів, громадських організацій, дозволить виробити конкретні рекомендації щодо застосування вагомого досвіду, набутого в останній чверті XIX - першій третині XX століть.

Актуальність дослідження зумовлена, насамперед, великим науковим значенням спадщини П.П. Сушкіна для вітчизняної біологічної думки XX ст., відсутністю в історії науки спеціального комплексного дослідження творчого доробку вченого, а також важливістю введення до широкого наукового обігу масиву нових джерел.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною тематичного плану Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН з виконання теми НТП „Історія започаткування, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні” (№ державної реєстрації 0102U001526).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексне висвітлення життєвого шляху, наукової, педагогічної та просвітницької діяльності П.П. Сушкіна, його внеску в розвиток вітчизняної біологічної науки в контексті еволюції світової наукової думки.

Для реалізації цієї мети визначено такі основні *завдання*:

- проаналізувати стан дослідження та джерельну базу проблеми;
- розкрити умови формування наукового світогляду та подальшого розвитку П.П. Сушкіна як дослідника й особистості;
- узагальнити відомі й ввести до наукового обігу мало з'ясовані сторінки біографії П.П. Сушкіна;
- проаналізувати основні напрями наукових студій вченого;
- з'ясувати роль вченого в організації вітчизняної біологічної науки та освіти.

Хронологічні межі дослідження визначаються роками життя та діяльності П.П. Сушкіна (1868-1928), хоча при висвітленні багатьох аспектів проблеми неминучим було звернення до попередніх і наступних років. Здійснено аналіз наукової діяльності вченого з 1888 по 1928 роки.

Об'єктом дослідження є розвиток біологічної науки в Україні кінця XIX – першої третини XX століття.

Предметом дослідження є діяльність П.П. Сушкіна в галузі зоології (зокрема порівняльній анатомії, фауністиці, систематиці), зоогеографії, палеонтології, еволюції, а також в організації вітчизняного науково-освітнього процесу.

Методи дослідження. Методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, об'єктивності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Вони ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати діяльність академіка П.П. Сушкіна. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий) методів дослідження, а також методів джерелознавчого та історіографічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів:

Дисертаційна робота є першою спробою комплексного дослідження життєвого шляху та наукової спадщини П.П. Сушкіна в українській історіографії:

- *вперше* охарактеризовано основні етапи становлення та розвитку наукового світогляду вченого;

- проаналізовано наукові праці вченого, зокрема й ті, які залишаються в рукописному вигляді, що дає змогу поглибити дослідження розвитку вітчизняної біологічної науки ХХ ст.;
- *отримав подальший розвиток* творчий доробок ученого як біолога, розглянуто окремі роботи П.П. Сушкіна під кутом сучасних досягнень природознавства;
- деталізовано розгляд питань, пов'язаних із його внеском у розвиток окремих напрямків біологічної науки, *удосконалено* бібліографію вченого;
- в джерелознавчому плані *вперше* запроваджено до наукового обігу велику кількість матеріалів з архівів України та Росії, а також новизна полягає у сучасному погляді на відомі або маловідомі науковій громадськості літературні джерела.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії природознавства та його окремих напрямків, історіографічних праць та навчальних посібників, українського зоологічного біографічного словника, біобібліографічного довідника, присвяченого П.П. Сушкіну, при написанні робіт, присвячених історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки отримані автором особисто. Робота виконана без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на: XIX Міжнародному Київському симпозиумі з наукознавства та історії науки „Історія національної науки: новий зміст і суспільне значення”, 13-15 листопада 2002 р. (Київ, 2002); Дев'ятій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки України, 23 квітня 2004 р. (Київ, 2004); Десятій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки України, 27 травня 2005 р. (Київ, 2005); Одинадцятій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки України, 21 квітня 2006 р. (Київ, 2006); V Всеукраїнській науковій конференції „Історія науки і техніки”, 19-20 жовтня 2006 р. (Київ, 2006).

Публікації. Результати дослідження викладені у 9 публікаціях автора, серед них 5 статей у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 258 найменувань і 10 додатків. Обсяг основного тексту налічує 184 сторінки. Загальний обсяг дисертації – 215 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** розкривається актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, встановлюються хронологічні межі та методи дослідження, розкриваються наукова новизна та практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, апробація роботи та структура дисертації.

У першому розділі **“Історіографія, джерельна база і методологія дослідження”** розглянуто етапи наукової розробки теми, джерельна база та методологія дослідження.

В останні роки відбулися певні зрушення в справі вивчення наукового доробку П.П. Сушкіна. З'явилися узагальнюючі дослідження Є.М. Полозова (1991)¹, В. Михайлова (1992)², В.Д. Іллічова, Г.М. Сімкіна (1999)³, В.Д. Іллічова (2004)⁴, до цих робіт належать і праці автора дисертаційного дослідження. Проте залишається невивченою епістолярна спадщина вченого, немає жодної аналітичної публікації про внесок вченого у розвиток світової біологічної науки взагалі і України зокрема.

Ще за життя П.П. Сушкіна його ім'я було широко відоме в Україні, в першу чергу, як професора Харківського університету, який на той час понад 35 років працював в галузі морфології, систематики птахів і зоогеографії, був відомий своїми науковими працями як в країні, так і за кордоном. Визначні зоологи світового масштабу, академіки О.П. Карпінський, М.В. Насонов та О.М. Северцов у „Записці про вчені праці П.П. Сушкіна” (1923)⁵ наголошують, що П.П. Сушкін є видатним спеціалістом в трьох галузях, а саме в систематичній зоології з зоогеографією, в морфології і ембріології хребетних і в палеонтології. Розпочавши із спеціальних досліджень в кожній з цих дисциплін і збагативши їх новими фактами, в останній період своєї діяльності, поряд із спеціальними дослідженнями, він переходить до широких узагальнень зоогеографічного й еволюційного характеру. Даний період наукової діяльності П.П. Сушкіна - період теоретичних висновків за виконаним ним важливим узагальнюючим науковим пошуком, має бути особливо цікавим і, без сумніву, поставить ім'я автора в ряд найвидатніших імен європейської науки.

---

¹ Полозов Е.М. Жизнь, отданная науке: Петр Петрович Сушкин (1868-1928) // Гордость земли Тульской. – Тула: Приокское книжное изд-во, 1991. – Т.2. – С.129-135.

² Михайлов В. Академией наук признаны // Молодой комунар, 1992. – 15 сент.

³ Ильичов В.Д., Г.Н. Симкин. Биография П.П. Сушкина // Московские орнитологи / Отв. ред. В.Е. Флинт, О.Л. Россолимо. – Москва: Изд-во МГУ, 1999. – С.476-486.

⁴ Ильичов В.Д. П.П. Сушкин // Биология (Москва). – 2004. - № 29 – С 34-38.

⁵ Записка об ученых трудах профессора П.П. Сушкина/А.П. Карпинский, Н.В. Насонов, А.Н. Северцов // Изв. Росс. Академии наук. VI серия. – 1923. – Т.17. – С.407-413.

Дана „Записка” була подана до фізико-математичного відділення Російської Академії наук, що і сприяло обранню П.П. Сушкіна дійсним членом даної Академії. У цей час праці вченого публікуються у провідних періодичних виданнях країн Європи – наприклад, *Anatomische Anzeiger*, *Zoologische Jahrbucher* та *Ornitologische Jahrbucher*.

У 1928 р. П.П. Сушкін передчасно помирає від запалення легень і слабкості серця. Наукова громадськість відгукнулася на смерть вченого низкою фундаментальних статей. Так, його вчитель і наставник М.О. Мензбір у журналі „Природа” друкує некролог, в якому подає детальний нарис життя та діяльності П.П. Сушкіна⁶.

Важливим джерелом для відтворення життя вченого, його людських якостей, тобто того, що не передають офіційні документи, є спогади сучасників. Вони допомагають уточнити суперечливі місця в архівних матеріалах, наповнити їх реальним змістом. Саме з цього приводу становила інтерес стаття в „Русском зоологическом журнале” не менш відомого й авторитетного вченого світового значення, еволюційного морфолога О.М. Северцова, який був головним редактором цього видання. О.М. Северцов називає П.П. Сушкіна „одним із найвидатніших вчених нашого часу”, а також зазначає, що в „його статтях згруповані факти, які змальовують хід еволюції фаун, що змінювали одна одну, в своїх роботах вчений встановив цю наступність та висловив низку глибоких і блискучих думок щодо співвідношення між змінами середовища і клімату та змінами в будові тварин і т.д. Ці короткі приклади змушують нас жалкувати про те, що подальші узагальнення, які П.П. Сушкін ще міг би і мабуть збирався зробити, обірвала смерть саме в той час, коли він був ще в повному розквіті своїх сил і таланту... В особі П.П. Сушкіна зоологічна наука втратила одного із своїх найталановитіших представників нашого часу, а до списку імен славетних російських зоологів, що відійшли від нас, додалося і його ім'я”⁷.

Праці П.П. Сушкіна в області палеозоології хребетних детально характеризував визначний вітчизняний геолог О.О. Борисяк⁸. На наш погляд, найбільшої уваги варта оцінка внеску П.П. Сушкіна в зоологічну науку, зроблена його учнем М.М. Дементьевим, який писав: „Петро Петрович завжди дивував усіх надзвичайною яскравістю і самобутністю свого розуму і таланту. Він був широко освіченою людиною, блискуче знав історію і літературу.

---

⁶ Мензбір М.А. Петр Петрович Сушкин // Природа. – 1928. - № 11. – С.940-952.

⁷ Северцов А.Н. П.П. Сушкин: Некролог // Русс. зоол. журнал. – 1928. – Т.8, вып.3-4. – С.3-6.

⁸ Борисяк А.А. Работы П.П. Сушкина в области палеозоологии позвоночных // Тр. Геолог. музея СССР. – 1930. – Т.6. – С.1-8.

Найбільш важкі, складні питання науки після висвітлення їх П.П. Сушкіним ставали простими і зрозумілими”⁹. На цьому фактично закінчився період дослідження життя і діяльності вченого в міжвоєнному періоді.

Можемо констатувати, що за життя вченого про нього, як визначного науковця, вже готувалися статті в довідниках про радянських учених¹⁰, в „Словнику видатних діячів України” М. Биківця¹¹, в „Українській загальній енциклопедії”¹². Однак, Петру Петровичу не судилося побачити ці публікації – за рік до їхнього виходу в світ вчений помер. У цей час з’являється низка публікацій, в яких про П.П. Сушкіна згадується лише побіжно, висвітлюється його роль у вищій школі, участь у розбудові Орнітологічного відділення Зоологічного музею Академії наук в Ленінграді. Автори переважної більшості названих праць розглядають виключно біографічну і громадсько-культурну компоненту життя вченого, не аналізуючи його наукову спадщину. Тому для аналізу еволюції наукових поглядів Сушкіна-вченого ці дослідження дають небагато. В даному контексті заслуговує на увагу замітка П.Л. Аммона “Пам’яті академіка П.П. Сушкіна” (1929)¹³.

Відсутність в українській історіографії цілісного громадсько-політичного портрету П.П. Сушкіна на фоні державотворчих, ідеологічних, політичних процесів, які відбувалися в Україні та навколо неї впродовж кінця XIX – початку XX ст., можна пояснити тільки суб’єктивними факторами. По-перше, П.П. Сушкін постійно перебував “поза політикою”. По-друге, вчений приїхав до Ленінграду у 1920 р. вже у зрілому віці, а це стало певним психологічним бар’єром для можливої його участі в політичному русі. Тому не видано жодної публікації про громадсько-політичну діяльність П.П. Сушкіна.

Першим, хто написав про П.П. Сушкіна після Другої світової війни, був професор Одеського університету І.І. Пузанов¹⁴.

У 1948 р. Академія наук СРСР встановила премію імені П.П. Сушкіна за найкращу працю в галузі орнітології¹⁵.

---

⁹ Дементьев Н.Н. Петр Петрович Сушкин: 1868-1928. – М.: МОИП, 1940. – 20 с.

¹⁰ Наука и научные работники СССР. Ч.1. Без Москвы и Ленинграда. – Л., 1928. – С.28-29.

¹¹ Національна бібліотека ім.В.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. – № 4866. – А.1135. – (Словник біографій видатних вчених М.Биківця).

¹² Українська загальна енциклопедія. В 3-х томах. – Коломия; Львів, 1934. – Т.1. – С.18.

¹³ Аммон П.Л. Памяти академика П.П.Сушкина // Тульский край. – 1929. - №2-3. – С.62-64.

¹⁴ Пузанов И.И. Основоположники русской зоогеографии (Северцов – Мензбир - Сушкин) // Тезисы докладов к совещанию по истории естествознания, 24-26 декабря 1946 г. – М., 1946. – С.75-76.

У післявоєнний період Архів Академії наук СРСР розпочав публікацію архівних матеріалів. У третьому томі своїх „Оглядів” повністю описано архів П.П. Сушкіна. Він був прийнятий від вдови П.П. Сушкіна у 1944 році і налічував 288 одиниць зберігання¹⁶.

З нагоди 100-річчя від дня народження вченого було надруковано низку статей про його життя та діяльність. Так, М.М. Данілов у „Бюлетені Московського товариства дослідників природи” з теплотою написав про риси характеру Петра Петровича, які й визначили його успіх на науковій ниві¹⁷.

Дуже тепло про П.П. Сушкіна відгукнулися О.О. Ташлієв, Є.І. Щербина¹⁸ та О.Б. Кистяківський¹⁹.

У 1972 р., в збірнику наукових праць „Орнітологія” побачила світ фундаментальна стаття учня П.П. Сушкіна – Б.К. Штегмана „Петро Петрович Сушкін: До 100-річчя від дня народження”²⁰. Автор у статті стверджує, що серед чудової когорти вітчизняних природознавців яскраво вирізняється ім'я П.П. Сушкіна.

Таким чином, на сьогодні не існує цілісного наукового дослідження, в якому було б висвітлено діяльність та еволюцію наукових поглядів П.П. Сушкіна. Окремі періоди його наукової і громадської діяльності взагалі залишилися поза увагою дослідників, інші періоди висвітлено фрагментарно. Недостатньо дослідженою залишається проблема формування й розвитку суспільно-політичних поглядів П.П. Сушкіна. Не написано також його наукової біографії, а короткі біографічні довідки в енциклопедичних і словникових виданнях містять ряд неточностей. Такий стан наукової розробки порушеної нами проблеми свідчить про актуальність даного дисертаційного дослідження.

Джерельна база. Вихідними даними для розробки наукової проблеми, її джерельною базою були виявлені нами архівні матеріали, зокрема, архів П.П. Сушкіна. Існує кілька його відділів: у Санкт-Петербурзі, Москві, Харкові та частково у Києві, в яких зберігаються не

¹⁵ Положение о премии имени П.П.Сушкина // Вестн. Академии наук СССР. – 1948. - №4. – С.107.

¹⁶ Петр Петрович Сушкин (Фонд 319) // Архив Академии наук СССР: Обзор архивных материалов. – Москва, 1950. – Т.3. – С.96.

¹⁷ Данилов Н.Н. Петр Петрович Сушкин (1868-1928) (100 лет со дня рождения и 40 лет со дня смерти) // Бюлл. МОИП. Отд. Биол. – 1968. – Т.73, вып.6. – С.149-153.

¹⁸ Ташлиев А.О., Е.И.Щербина. Академик П.П. Сушкин (к 100-летию со дня рождения) // Изв. Академии наук Туркменской ССР. Сер.биол.наук. – 1968. - № 3. – С.95-96.

¹⁹ Кистяковский А.Б. Академик П.П. Сушкин (К столетию со дня рождения) // Вестн. зоологии (Киев). – 1968. - №3. – С.88-89.

²⁰ Штегман Б.К. Петр Петрович Сушкин (1868-1928). К столетию со дня рождения // Орнитология. – 1972. – Вып.10. – С.408-419.

тільки наукові праці вченого, а й оригінали та ксерокопії особистих документів (листи, посвідчення, грамоти, нагороди, фотодокументи, рукописи праць тощо). Особливу цінність

8

для нас становили: “Формулярний список про службу ординарного професора імператорського Харківського Університету П.П. Сушкіна”; Curriculum vitae Петра Сушкіна, протоколи засідань і звіти про діяльність Харківського та Санкт-Петербурзького товариств дослідників природи. Ці документи є об’єктивними свідченнями про етапи життя та діяльності вченого.

У процесі підготовки дисертаційної роботи використано матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, Архіву Президії Національної Академії наук України; Державного архіву м. Києва; Слов’янського відділу бібліотеки Російської Академії наук (Санкт-Петербург), а також фондові матеріали Зоологічного музею Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України, Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету імені В.Н. Каразіна, бібліотеки “Тавріка” Кримського краєзнавчого музею (Сімферополь), Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.

У другому розділі **“Життєвий і творчий шлях П.П. Сушкіна”** представлено дослідження основних етапів формування наукового світогляду П.П. Сушкіна, а це наукові контакти з видатними вітчизняними (М.О. Мензбіром, О.М. Северцовим, С.О. Бутурліним) та іноземними (Е. Геккелем) зоологами. Подорожі, викладацька робота в Московському, Харківському та Таврійському університетах у сукупності були для П.П. Сушкіна водночас і періодом становлення наукового професіоналізму. Особливо великий вплив на формування еволюційних поглядів П.П. Сушкіна мали праці відомих учених-зоологів професорів А.П. Богданова, С.О. Бутурліна, М.О. Мензбіра, О.М. Нікольського та О.М. Северцова.

Характеризуючи П.П. Сушкіна як біолога широкого профілю, необхідно зазначити, що у своїх дослідженнях він виходив із розуміння єдності природознавства і філософії, а широта наукових знань у галузі природознавства при ґрунтовному знанні філософії давали вченому підставу для глибоких теоретичних висновків та узагальнень.

П.П. Сушкін народився 27 січня (8 лютого) 1868 р. в Тулі у купецькій сім’ї і в цьому ж місті отримав гімназійну освіту. Коли Петро Сушкін навчався в останніх класах гімназії, його заможна сім’я зубожіла, тому йому довелося заробляти на життя самостійно. У 1885 р. П.П. Сушкін закінчив гімназію і восени того ж року вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Серед друзів по

університету П.П. Сушкіна були М.В. Зінгер і О.М. Сєверцов. Блискучі здібності П.П. Сушкіна швидко виділили його серед товаришів-студентів і

9

університет він закінчив із золотою медаллю за працю на порівняльно-анатомічну тему.

У 1887 р. П.П. Сушкін розпочав свої спостереження за птахами південних повітів Тульської губернії, яка в північній своїй частині була досліджена його вчителем М.О. Мензбіром. У цьому ж 1887 р. П.П. Сушкін звернувся до професора М.О. Мензбіра, завідувача кафедрою порівняльної анатомії, з проханням дозволити допомагати при упорядкуванні матеріалів орнітологічної колекції М.О. Сєверцова - видатного російського зоолога й мандрівника, який трагічно загинув.

У 1889 р., згідно з поданням М.О. Мензбіра, Петра Петровича після закінчення університету було залишено на факультеті для підготовки до професорського звання. Для М.О. Мензбіра стало очевидним тяжіння учня до зоогеографії. Обговорюючи в особистих розмовах з Петром Петровичем, які частини тодішньої європейської Росії заслуговують найбільшої уваги в зоологічному відношенні, вони зупинилися на Уфімській губернії, куди й у 1891 р. поїхав П.П. Сушкін. Ця подорож допомогла П.П. Сушкіну з'ясувати той факт, що в цій губернії не існує природних фауністичних кордонів. Це нашоувхнуло його на думку розширити межі досліджень у східному напрямку. Оскільки Киргизький степ був обстежений тільки на кордонах, а центральна його частин залишалася не вивченою, якщо не враховувати випадкові спостереження мисливців та інших осіб, то П.П. Сушкін спрямував свої дослідження саме на Киргизький степ. Однак потрапити сюди йому вдалося лише у 1894 р. Ця поїздка тривала 7 місяців, за цей час учений обстежив північну частину басейну р. Емби, більшу частину Мугоджарського хребта і північну частину басейну р. Іргиз. За час подорожі П.П. Сушкін зібрав приблизно 1100 екземплярів птахів, обробку яких він зміг розпочати лише у 1896 р. Причинами затримки зоогеографічних робіт П.П. Сушкіна були: підготовка до магістерського іспиту і праця над магістерською дисертацією, яку він захистив 7 лютого 1897 року. Ця робота молодого магістра відзначалася надзвичайною фундаментальністю й окреслила особливі риси, які будуть притаманні працям П.П. Сушкіна з орнітології і в майбутньому. Його магістерська дисертація була удостоєна Петербурзькою Академією наук премії імені К.Ф. Кесслера.

Важливе значення у формуванні наукового світогляду молодого вченого мала його докторська дисертація “До морфології скелета птахів. I. Порівняльна остеологія денних хижих птахів (*Accipitres*) і питання їх класифікації. II. Соколи і їх найближчі родичі” (1904). Ця праця

вченого присвячена розробці питання про значення остеологічних особливостей для з'ясування співвідношення

10

різних форм. Однак автор не обмежується тільки остеологією, а й досліджує мускулатуру ніг і будову нижньої частини горла досліджуваних об'єктів.

З архіву П.П. Сушкіна дізнаємося, що вчений зібрав за кордоном об'ємний матеріал для монографії про рід орлів. Хоча цей матеріал було опрацьовано, й монографія стала майже завершеною, однак автор з невідомих причин втратив до неї інтерес і вона залишилася неопублікованою.

Науковий доробок П.П. Сушкіна в молодому віці є дуже вагомим для біологічної науки з точки зору його зоологічних поглядів. Створені на основі вчень видатних зоологів його часу М.О. Мензбіра, М.О. Сєверцова, зарубіжних орнітологів, вже перші наукові праці П.П. Сушкіна віддзеркалюють не лише погляди освіченої когорти вчених-зоологів, а й, певною мірою, загальний стан розвитку вітчизняної зоологічної науки на межі XIX – XX століть.

Харківський період у діяльності П.П. Сушкіна був найбільш плідним щодо його наукових здобутків. Основними напрямками діяльності в цей період були дослідження фауни птахів Середнього Киргизького степу та Алтаю, обробка результатів цих експедицій з метою створення основної монографії „Птахи Радянського Алтаю та приморських частин північно-західної Монголії”, яка побачила світ вже після смерті автора, у 1938 році. Слід відзначити і його викладацьку роботу в Харківському університеті та просвітницьку діяльність у Харківському товаристві дослідників природи.

Сімферопольський період діяльності П.П. Сушкіна був присвячений викладацькій роботі в Таврійському університеті та діяльності в Сімферопольському природничо-історичному музеї, який він очолював у 1919-1920 р.

Для Петроградсько-Ленінградського періоду в житті П.П. Сушкіна характерні часткова зміна пріоритетів в академічній науці в напрямі палеозоологічних досліджень (обійняв посаду директора Північнодвінської галереї Геологічного музею) та адміністративна робота в Академії наук СРСР.

Третій розділ **“Аналіз основних напрямів наукової діяльності академіка П.П. Сушкіна”** висвітлює наукову спадщину П.П. Сушкіна, спектр якої є вражаючим. Систематичні, порівняльно-анатомічні, ембріологічні та палеонтологічні дослідження, наукові аргументи вченого щодо еволюції органічного світу, вирішення конкретних зоологічних проблем, тощо - допомагають зрозуміти погляди вченого на загальний хід еволюції органічного світу й на ті умови, в яких відбувався розвиток тварин і, зокрема, тварин

хребетних. Погляди ці заслуговують на увагу і дають уявлення як про ерудицію, так і про синтетичні здібності П.П. Сушкіна. Його наукові інтереси розвивалися в руслі світового природознавства. Нами охарактеризовано основні наукові напрями діяльності

11

вченого: дослідження в галузі зоології (орнітологічна фауністика, систематика, порівняльна анатомія, зоогеографія; палеозоологія) та дослідження в галузі біології (походження людини, незворотність еволюції, вплив клімату на розвиток орнітофаун окремих регіонів Російської імперії та колишнього СРСР, у тому числі й України). П.П. Сушкін здобув собі репутацію різнопланового вченого, організатора науки та педагога. Найважливішим є те, що своїми науковими працями він стверджував еволюційну ідею розвитку органічного світу. Викладацька й адміністративна діяльність П.П. Сушкіна на посаді завідувача кафедрами у різних навчальних закладах була підпорядкована розв'язанню найголовніших науково-освітніх завдань, а активна науково-популяризаторська діяльність була спрямована на виховання молоді.

В особі П.П. Сушкіна гармонійно поєднувалися орнітолог і біолог широкого профілю, який здійснив не одну подорож, зібрав і описав величезні колекції. Його праці й досі вважаються класичними.

Морфології скелету птахів П.П. Сушкін присвятив дві дисертації: в першій він дав опис розвитку черепа пустільги (1897) і зробив висновок, що зовнішніх ознак не достатньо для вирішення класифікаційних питань. Тільки порівняльно-анатомічні дані можуть з'ясувати родинність і систематичне положення птахів різного таксономічного рангу. У докторській дисертації, присвяченій порівняльній остеології денних хижих птахів (1902), П.П. Сушкін показує, що в класифікації різних груп конвергентні ознаки беруться як ознаки родинності. В цілому, на основі морфологічних даних він встановив генетичний зв'язок між різними представниками родини соколів.

Найбільш відомі роботи П.П. Сушкіна належать до систематики і географічного поширення палеоарктичних птахів. Так, у 1887 р. він почав вивчати птахів Тульської і Воронежської губерній. У 1891 р. вивчав птахів Уфимської губернії, а в 1894-1898 рр. – птахів Середньо-Киргизького степу. В 1902 р. П.П. Сушкін організував експедицію для вивчення фауни Мінусинського краю. У 1912 та 1914 р. він здійснив експедиції на Алтай і в Північно-Західну Монголію.

В результаті численних експедицій за період з 1887 по 1914 р., П.П. Сушкін опублікував монографії: про птахів Тульської губернії (1892); Уфимської губернії (1897); Середньо-Киргизького степу (1907); Мінусинського краю, Західного Саяну і Урянхайської Землі (1914); список і поширення птахів російського Алтаю і найближчих частин

Північно-Західної Монголії (1925). Об'ємна праця „Птахи Алтаю” (майже 1000 авторських аркушів) залишилася ненадрукованою за життя вченого. Зведення результатів своїх зоогеографічних робіт П.П. Сушкін дав у статті „Зоологічні області Середнього Сибіру і найближчі частини

12

Нагірної Азії і досвід історії сучасної фауни палеоарктичної Азії” (1925). В цій праці П.П.Сушкін з'ясовує історію і співвідношення фаун заєнісейського Сибіру і Центральної Азії. На основі порівняння фаун він висловлює думку про спорідненість палеоарктичної фауни Азії і Північної Америки та про існуюче раніше сполучення між ними. В зоогеографії П.П. Сушкін вважав за необхідне опиратися на вивчення історії фаун та на екологічний аналіз факторів, які обумовлюють поширення організмів. Звідси його інтерес до палеонтології. До робіт у цій галузі біології П.П. Сушкін підійшов не тільки як зоогеограф, але і як порівняльний анатом.

Ще одна група робіт П.П. Сушкіна присвячена морфології й етології амфібій і рептилій з Пермських відкладів Північної Двіни. Ці роботи було розпочато в 1921 р., після переїзду вченого до Петрограду. В цих працях Сушкін робив спробу знайти пояснення морфологічним особливостям викопних хребетних в умовах їх існування і способі життя.

Надаючи співробітникам велику свободу у виборі тем, П.П. Сушкін уважно стежив за тим, щоб кожна робота вирішувала проблеми, які мали першочергове значення. Такими темами були: розвиток звукопровідного апарату в рептилій і птахів, розвиток змії, дятлів і їх співвідношення з близькими систематичними групами. Учений запропонував співробітникам для розробки ряд питань, основним завданням яких було з'ясування співвідношення між філогенетичним і онтогенетичним розвитком в ряду тваринних форм. Це ті питання, які привертала увагу Петра Петровича в останні роки у зв'язку з його палеонтологічними пошуками. Його лабораторія почала дослідження будови деяких сучасних форм і співвідношення їх будови з викопними формами. Це був цікавий матеріал для філогенетичних узагальнень.

Наприкінці свого життя Петро Петрович запропонував двом співробітницям вивчати розвиток американських бурозубок. Вивчення онтогенетичного розвитку цих примітивних ссавців мало допомогти у з'ясуванні питання про походження ссавців, їхній зв'язок із плазунами, зрозуміти останні знахідки самого П.П. Сушкіна серед Північно-Двінських матеріалів. Ще одна група робіт, яка велась у Ленінграді, стосувалася морфологічних проблем будови органів відповідно до умов існування тварин, наприклад, будова органу рівноваги камбал у зв'язку з переходом їх від водного життя до наземного і назад. Ці роботи з'ясовували функції організму й окремих його частин в різних умовах існування. Даний напрям робіт вченого називають екологічною морфологією.

Доцільно зауважити, що П.П. Сушкін ще із студентських років визнав “значення систематичної зоології” (за М.О. Мензбіром). Цей факт доводиться виділити ще й тому, що в наш час, з поділом зоології на низку дисциплін, інколи

13

мало зв’язаних між собою, та з розвитком вузькоспеціалізованих експериментальних напрямів - відсторонення дослідника від “природного” матеріалу стає, на жаль, досить поширеним явищем. Розуміння ж необхідності володіння достатніми систематичними відомостями про тваринний світ для глибокого біологічного аналізу зоологічної праці не завжди присутнє не тільки у молодих, але й у досвідчених зоологів. Проте, широке знайомство із зоологічним матеріалом як у природі, так і в лабораторії – необхідна умова формування визначного вченого-зоолога. Правильність цього погляду цілком доводить і блискучий науковий шлях П.П. Сушкіна. Всебічне знання однієї групи хребетних, власне птахів, забезпечило йому можливість успішної праці і в інших суміжних ділянках природознавства та дозволило зробити широкі теоретичні узагальнення. Це дозволяє нам оцінювати заслуги П.П. Сушкіна в різних галузях зоологічної науки, але бачити в ньому все ж, у першу чергу, визначного орнітолога. Цей висновок підтверджує і той факт, що П.П. Сушкіна на Міжнародному конгресі орнітологів в Копенгагені у 1926 р. було обрано членом Міжнародного комітету, а також почесним членом німецького, американського і англійського орнітологічних товариств.

Однак, ім’я П.П. Сушкіна пов’язане не тільки з вивченням птахів. Його біологічний метод вивчення північно-двінських викопних висунув його на одне з перших місць у світовій науці. В палеонтології він був єдиним представником, який мав попередником першого вченого, що застосував біологічний метод, – В.О. Ковалевського. В останні роки свого життя П.П. Сушкін з успіхом займався вивченням нижчих тетрапод пермського періоду, опрацьовував багатий матеріал Інституту палеонтології Академії наук, організовував експедицію на Північну Двіну для поповнення викопного матеріалу і досягнув принципово важливих результатів, зокрема стосовно походження ссавців. У цілому, і в межах орнітології П.П. Сушкін здійснював дослідження в різних напрямках: він був фауністом, систематиком, зоогеографом, порівняльним анатомом, екологом і в усіх цих галузях біологічного знання мав значні заслуги. Із сучасних позицій навіть важко сказати, якої з перелічених галузей біологічної науки найбільше торкався його основний інтерес.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації вперше здійснено цілісний історико-науковий аналіз творчої спадщини П.П. Сушкіна в контексті розвитку біологічної науки сучасної йому епохи. На основі опрацьованих літературних джерел і матеріалів з архівів них сховищ Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова та Сімферополя вперше зроблено комплексний аналіз цієї

спадщини. Показано значення його ідей, для розвитку тих областей знань, в яких він працював фауністиці, систематиці, зоогеографії та палеонтології хребетних тварин, передусім в орнітології. Список праць ученого становить понад 100 назв, з яких багато були

14

піонерськими й заклали підґрунтя для подальших наукових розробок, насамперед у зоології. Академік П.П. Сушкін був видатним зоогеографом-орнітологом свого часу, який накреслив найголовніші віхи історії розвитку фауни північних і центральних частин азійського материка та його ландшафтних зон.

2. З'ясовано, що науковий світогляд П.П. Сушкіна формувався під впливом концепцій розвитку біологічної науки кінця XIX - першої третини XX ст., які зацікавили молодого вченого в веденні природознавчих досліджень. Дисертаційна робота дозволила відтворити образ П.П. Сушкіна як людини високого інтелекту, мандрівника-натураліста, принципового вченого, показати його чуйне сприйняття природи. На формування еволюційного світогляду П.П. Сушкіна вирішальний вплив мали його вчителі й наставники з Московського університету: М.О. Мензбір, О.С. Северцов, О.О. Коротнев, О.В. Бутурлін.

3. Вперше запропоновано удосконалену періодизацію творчої діяльності П.П. Сушкіна:

- *московський період життя та діяльності* (1897-1909) - (захист магістерської дисертації (1897); експедиції в Киргизький степ (1897-1898); наукове відрядження до Західної Європи (1899-1900); посади приват-доцента та професора зоології на Вищих жіночих курсах (1901-1909); захист докторської дисертації (1904); експедиція в Мінусінський край (1902);
- *харківський період* (1909-1919) - (викладання в Харківському університеті, завідування кафедрою зоології; експедиції на Алтай та в Монголію (1912, 1914)).
- *сімферопольський період* (1919-1920) - (викладацька діяльність у Таврійському університеті та робота в Сімферопольському природничо-історичному музеї; співпраця з Кримським товариством дослідників природи). Вперше досліджено Сімферопольський період життя і діяльності П.П. Сушкіна, який раніше не потрапляв у поле зору істориків природознавства.
- *петроградсько-ленінградський період* (1920-1928) - (очолювання орнітологічного відділення Зоологічного музею; праця в Геологічному музеї; Академік Академії наук СРСР (1927); академік-секретар Відділення фізико-математичних наук АН СРСР(1927); наукове відрядження у США (1924)).

4. Визначено, що творчий доробок П.П. Сушкіна можна умовно розділити на такі основні напрями: орнітологічні дослідження - порівняльна анатомія, фауністика, систематика, зоогеографія та палеозоологія. В дисертації також простежується інтерес

ученого до таксономії та загальних проблем біології, зокрема еволюційних проблем та проблеми походження людини, виконаних ним під впливом ідей і концепцій М.О. Сєверцова, М.О. Мензбіра і С.О. Бутурліна.

15

З'ясовано, що в галузі палеонтології П.П. Сушкін одним із перших почав використовувати морфологічний метод дослідження викопних тварин, тому багато вчених-палеонтологів вважають його, разом з В.О. Ковалевським, засновником нового напрямку в палеонтології – екологічної палеонтології (палеоекології).

Визначено особливу роль П.П. Сушкіна як блискучого морфолога і анатома, який вперше у вітчизняній біологічній науці створив класичні праці з порівняльної анатомії хижих птахів.

Показано роль П.П. Сушкіна, як натураліста, який не мав собі рівних у дослідженнях орнітофауни на просторах колишнього СРСР. Результати цих досліджень знайшли відображення в працях академіка: „Птицы Советского Алтая и прилежащих частей Северо-Западной Монголии” (1938. – Т.1.- 2); „Список и распределение птиц Русского Алтая и ближайших частей Северо-Западной Монголии, с описанием новых или малоизвестных форм” (1925); „Птицы Тульской губернии” (1892); „Птицы Уфимской губернии” (1897); „К морфологии скелета птиц. I. Сравнительная остеология дневных хищных птиц (Accipitres) и вопросы классификации. II. Соколы и их ближайшие родственники” (1902); „Птицы средней Киргизской степи” (1907); „Птицы Минусинского края, Западного Саяна и Урянхайской Земли” (1914) тощо. Вони і сьогодні залишаються підґрунтям для вивчення фауни Росії та України, є енциклопедичними довідниками сучасних зоогеографів, а ті комплексні прийоми та методи природничого аналізу, які використовував автор в цих працях ще на початку ХХ століття, залишаються актуальними.

5. Простежено, що життя та діяльність П.П. Сушкіна тісно перепліталися з долею багатьох визначних діячів науки і культури України, Росії, Західної Європи та Америки: М.О. Мензбіра, О.М. Сєверцова, М.О. Зарудного, О.М. Нікольського, О. Шарпа, В. Хаттера, В.М. Арнольдї, В.К. Заленського, В.І Вернадського, Д.І. Щербакова, І.І. Пузанова, О.Ф. Іоффе, М.І. Андрусевича, М.М. Завадовського, Є.В. Вульфа, В.О. Обручева та інших.

6. Вагомою є педагогічна та науково-просвітницька роль П.П. Сушкіна. Як викладач Московського, Харківського, Таврійського університетів і Гірничого інституту в Ленінграді він зробив значний внесок у підготовку цілої плеяди науковців у галузі зоології, серед його учнів - Б.С. Виноградов, С.К. Красовський, П.С. Серебровський, Є.С. Птушенко, М.І. Гавриленко, О.Я. Тугарінов, Б.К. Штегман, О.І. Іванов, Л.М. Шульгін, Л.О. Портенко, та в галузі палеонтології – Ю.А. Орлов, І.О. Єфремов та інші.

Він був популяризатором нових досягнень біологічної науки в журналах: “Природа”, “Орнитологический вестник”, “Вісник природознавства” тощо. Активно співпрацював з товариствами дослідників природи в Москві, Харкові, Сімферополі та Ленінграді.

16

7. Науково-організаційна та популяризаторська діяльність П.П. Сушкіна становить значний інтерес для широкого кола біологів. Формами поширення надбань вченого-педагога можуть бути доповіді на нарадах працівників освіти, лекції у вищих навчальних закладах, написання студентами рефератів, курсових і дипломних робіт, різні публікації про видатного вченого-зоолога. Вище викладене є свідченням доцільності вивчення наукової спадщини П.П. Сушкіна у вищих навчальних закладах України.

ПУБЛІКАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Слободиська О.А. Академік П.П. Сушкін (1868-1928) – видатний зоолог-систематик, порівняльний анатом, палеонтолог та мандрівник // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.11. – С. 188-200.

2. Слободиська О.А. Громадсько-педагогічна діяльність академіка П.П. Сушкіна // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.12. – С. 178-183.

3. Слободиська О.А. Внесок П.П. Сушкіна в розвиток орнітології // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип.15. – С. 182-191.

4. Слободиська О.А. П.П. Сушкін про закон незворотності еволюції // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 26. – С.187-196.

5. Слободиська О.А. Палеозоологічні дослідження академіка П.П. Сушкіна // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – Вип.14. – С.119-127.

6. Слободиська О.А. Наукова спадщина П.П. Сушкіна (1868-1928) // Історія національної науки: новий зміст і суспільне значення: Матер. ХІХ Міжнародного Київського симпозіуму з наукознавства та історії науки, 13-15 листопада 2002 р. – К., 2002. – С.85-88.

7. Слободиська О.А. Внесок П.П. Сушкіна у вирішення проблеми походження людини // Дев'ята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки: Матер. конф., м. Київ, 23 квітня 2004 р. – К., 2004.- С.146-150.

8. Слободиська О.А. Академік П.П. Сушкін про вирішальний вплив клімату на еволюцію органічного світу // Десята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки: Матер. конф., м. Київ, 27 травня 2005 р.- К., 2005. – С.171-179.

9. Слободиская О.А. Материали к биографии академика П.П. Сушкина // Одинадцята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки: Матер. конф., 21 квітня 2006 р., м. Київ. – К., 2006. – С.126-30.

Анотація

Слободиська О.А. Діяльність академіка П.П. Сушкіна в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – перша третина XX століть). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук, Київ, 2007.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню життя і наукової діяльності П.П. Сушкіна (1868-1928) – визначного вітчизняного зоолога і мандрівника. В роботі розкрито умови формування наукового світогляду та подальшого розвитку П.П. Сушкіна як особистості та дослідника. Розроблено періодизацію життя і діяльності вченого. На основі широкого комплексу джерел досліджено внесок П.П. Сушкіна в розвиток зоології, орнітологічної фауністики, систематики, зоогеографії, дослідження екології хребетних тварин (риб, плазунів і ссавців). Проаналізовано участь науковця в експедиціях по європейській Росії, Україні, Західному Сибіру, в Саяни та Киргизький степ, охарактеризовано їх наукове значення.

Досліджено, що П.П. Сушкіним вперше було складено повне систематичне зведення птахів Сибіру, Алтаю та європейської частини Росії, проведено ревізію класу птахів за підвидовим принципом, розроблено принципово нові визначальні ключі для діагностики видового й підвидового розмаїття птахів.

Ключові слова: П.П. Сушкін, історія науки, зоологія, орнітологія, фауністика, систематика, зоогеографія та екологія.

Аннотация

Слободиская О.А. Деятельность академика П.П. Сушкина в контексте развития биологической науки (последняя четверть XIX – первая треть XX столетий). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственная научная сельскохозяйственная библиотека Украинской академии аграрных наук, Киев, 2007.

Диссертация посвящена комплексному исследованию жизни и научной деятельности П.П. Сушкина (1868-1928) – выдающегося отечественного зоолога и путешественника.

Работа состоит из вступления, трех разделов, выводов, списка использованных источников и приложения.

Раскрыты актуальность и научная новизна диссертационного исследования; показана связь работы с научной темой и практическое значение полученных результатов; обоснованы цель, задачи, объект и предмет исследования; определены хронологические границы, методы исследования, приведены сведения об апробации, структуре и публикациях автора диссертации.

Анализируется степень научной разработки проблемы, определены направления, требующие дальнейшего изучения. Отмечено, что деятельность П.П. Сушкина не была предметом специального исследования. Историографический обзор убедительно показывает, что избранная научная проблема освещалась предыдущими исследователями фрагментарно.

Проанализированы основные факторы, способствовавшие формированию мировоззрения ученого. Большое влияние на формирование взглядов ученого оказали его учителя: известный зоолог М.А. Мензбир, орнитолог С.А. Бутурлин, зоогеографы М.А. Северцов и А.М. Никольский, зоолог А.А. Коротнев, эволюционный морфолог А.Н. Северцов. Показаны достижения П.П. Сушкина в области зоологии, орнитологии (систематики, фаунистики, сравнительной анатомии), зоогеографии, исследования в области эволюционного учения и истории происхождения фауны на Земле. Получив образование в Московском университете, ученый сумел организовать зоологические исследования в разных районах европейской России, Средней Азии и Сибири. Результаты этих экспедиций отображены в трудах: Птицы Советского Алтая и прилежащих частей Северо-Западной Монголии. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – Т.1. – 316 с.; Т.2.- 434 с.; Список и распределение птиц Руського Алтая и ближайших частей Северо-Западной Монголии, с

описанием новых или малоизвестных форм. – Л., 1925. – 80 с.; К морфологии скелета птиц. I. Сравнительная остеология дневных хищных птиц (Accipitres) и вопросы классификации. II. Сокола и их ближайшие родственники // Уч. зап. Моск. ун-та. – 1902. – Вып. XVII. – 414 с.; Птицы средней Киргизской степи // Матер. к позн. фауны и флоры Российской империи. – 1907. – Т.8. – 803 с.; Птицы Тульской губернии // Матер. к позн. фауны и флоры Российской империи. – 1892. – Т. 1. – 105 с.; Птицы Минусинского края, Западного Саяна и Урянхайской Земли // Матер. к позн. фауны и флоры Российской империи. – 1914. – Т.13. – 551 с.; Птицы Уфимской губернии // Матер. к позн. фауны и флоры Российской империи. – 1897. – Т.4. – 331 с. + XI с.; Обратим ли процесс эволюции? // Новые идеи в биологии: I. Общие вопросы эволюции / Под ред. проф. В.А. Вагнера. – Петроград: Изд-во Образование, 1915. – 39 с.

Список его трудов, содержащий 103 наименования, - это результат самоотверженного труда, большого таланта и общения с выдающимися учеными того времени – зоологами М.А. Мензбиром, А.Н. Северцовым, А.М. Никольским, Ф.Д. Плеске, географами – П.П. Семеновым - Тянь-Шаньским, С.А. Бутурлиным и Н.А. Зарудным.

П.П. Сушкину принадлежит весомый вклад в развитие теории эволюции, обоснование закона необратимости эволюции и принципов формирования фауны на Земле. Им впервые была подготовлена полная систематическая сводка птиц "Птицы Советского Алтая и прилежащих частей северо-западной Монголии", а также проведена ревизия отряда соколов по подвиловому принципу. П.П. Сушкин разработал принципиально новые определительные ключи для диагностики видового и подвилового разнообразия птиц страны. Эти исследования способствовали становлению и утверждению в орнитологии широкой биологической концепции вида, созданию условий для бурного развития орнитологии в последней четверти XIX – начале XX века.

Показана роль П.П. Сушкина в развитии Зоологического музея в Ленинграде, где раскрылся организаторский талант ученого. Он был инициатором работы по обогащению коллекционных фондов музея, монтажа выставочной части и организации фаунистических экспедиций.

Установлена важная роль П.П. Сушкина как просветителя и популяризатора науки. Активная научная и публицистическая деятельность в орнитологических, охотничьих и других, в том числе научно-популярных журналах, большая переписка с представителями научной общественности, преподавательская работа обеспечивали П.П. Сушкину своеобразный имидж ученого-зоолога, географа и путешественника.

Ключевые слова: П.П. Сушкин, история науки, зоология, орнитология, фаунистика, систематика, зоогеография и экология.

Annotation

O. Slobodyska Activity of the academician P. Sushkin in the context of the development of biological science (last fourth of XIX - the first third of XX centuries). It is an manuscript.

Dissertation for historical of science degree candidate on speciality 07.00.07 - the history of Science and Technics. State Scientific Agricultural library of the Ukrainian Academy of agricultural sciences, Kyiv, 2007.

The dissertation is devoted to the complex research of life and scientific activity of P. Sushkin (1868-1928) – a famous domestic zoologist and traveler. There are exposed conditions of forming of the scientific world view and subsequent development of Sushkin as a researcher and a personality. The division into the periods of life and activity of this scientist is also developed. The Sushkin's payment in development of zoology, ornithological faunistic, systematization, zoogeography, research of ecology of vertebrates (fishes, reptiles and mammals) is explored on the basis of a wide complex of sources. The participation of the researcher in expeditions in European Russia, Western Siberia, in Sayany and Kirghiz steppe, is analysed their scientific value is described.

It is explored, that the complete systematic list of birds of Siberia, Altai and European part of Russia first was made by Sushkin. There is conducted revision of the class of birds according to subspecies principle, absolutely new keys are developed in order to make diagnostic of variety of birds.

Keywords: P. Sushkin, historical of science, zoology, ornithology, faunistic, systematization, zoogeography and ecology.